

Такий морфемний словник дозволить максимально повно подати всю інформацію про морфему як одиницю мови та особливості її функціонування в мовленні. Опис семантичної структури морфем може бути інструментом для зняття омонімії на морфемному рівні, розмежування омонімічних і багатозначних морфем, систематизації значень багатозначних морфем, загалом встановлення глибинних зв'язків значень і компонентів значень у семантичній структурі окремої морфеми та в системі морфем української мови. А це, своєю чергою, допоможе з'ясувати роль морфеми у процесі формування значення слова.

1. Зализняк А. Многозначность в языке и способы ее представления. – М., 2006; 2. Ефремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. – М., 2005; 3. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998; 4. Ковалик І. І. Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення // Мовознавство. – 1982. – №1. – С. 3–11; 5. Кронгауз М. А. Семантика. – М.,

2001; 6. Кузнецова А. И., Ефремова Т. Ф. Словарь морфем русского языка. – М., 1986; 7. Лопатин В. В., Улуханов И. С. Мотивированное слово в описательной грамматике и в словаре служебных морфем // Слово в грамматике и словаре. – М., 1984. – С. 69–78; 8. Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М., 1980; 9. Милославский И. Г. План содержания у русских суффиксов // Вестник Московского университета. – 1974. – № 4. – С. 36–42; 10. Моисеев А. И. Некоторые антиномии теории морфем // Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987; 11. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. – М., 1968; 12. Полюга Л. М. Словник українських морфем. – Львів, 2001; 13. Русская грамматика. – М., 1980. – Т. I; 14. Селиверстова Н. О. Об объекте лингвистической семантики и адекватности ее описания // Принципы и методы лингвистических исследований. – М., 1976; 15. Соколова С. О. Префиксальный словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К., 2003; 16. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1977; 17. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004; 18. Янко-Трилиця Н. А. Словообразовательная структура и морфемный состав слова // Актуальные проблемы русского словообразования. – Самарканд, 1972.

Надійшла до редколегії 20.09.07

Л. Костич, канд. філол. наук

ВТОРИННА ФУНКЦІЯ ФЛЕКСІЇ

Розглянуто генералізацію та пов'язані з нею функції флексії з позицій морфології і словотвору. Дослідження здійснено на матеріалі іменників (власних і загальних назв) у формі множини.

The article is devoted to the research of generalization and other inflexion functions within morphology and word-formation. The analysis is conducted on the basis of proper names and common names in the Plural form.

Як найважливіший засіб пізнання і відображення світу речей і думок, мова формує своєрідне емоційно-естетичне середовище когнітивної діяльності людини. Мовні явища функціонально зумовлені, оскільки реально використовуються мовою та її одиниць завжди цілеспрямоване, об'єкт виникає або створюється із певною метою [1, с. 7–8]. Однак мета використання мовної одиниці, співвіднесеність комунікативної ситуації із конкретними завданнями номінації можуть змінюватися, що спричиняє появу вторинних, переносних функцій об'єкта. Саме в мовленнєвій діяльності, у конкретних обставинах виявляються основні цілі та прогнозовані контекстом факультативні "відхилення", "зміщення" одиниць мови ("первинні і вторинні функції" у теорії Є. Куриловича [7]). Функціональні орієнтації та рівень функціональних "відхилень" граматичної форми залежать від її призначення.

Первинні функції мовних одиниць постають в опозиції і є своєрідною відповіддю на питання "навіщо?". Вони характеризуються "1) семантичною значущістю; 2) мотивованою позицією в структурі категоріальної опозиції; 3) відображенням парадигматичного значення форми і незалежністю від контексту, позиції чи інших дистрибуцій" [4, с. 108].

Вторинні функції протиставляються первинним "рівнем свого виявлення в структурі категорії і прямою залежністю від умов комбінаторики", важливу роль відіграють також "позиційні і дистрибутивні умови презентації" [4, с. 108]. Так, асиметрія форми і семантики спричиняє виникнення вторинних функцій: генералізації, коли одиниця мови набуває узагальненого значення, при якому нейтралізуються значення протичленів і стирається опозиція; транспозиції, якщо мовна одиниця використовується в значенні свого протичлена в парадигмі; десемантизації, якщо одиниця мови втрачає безпосередню співвіднесеність із дійсністю [1, с. 13].

Предметом уваги в статті є генералізація та пов'язані з нею функції словозмінної морфемі, осмислені з позицій морфології і словотвору. В українській мові основним призначенням флексії є творення тотожних за лексичною семантикою і різнорідних за граматичною

природою словоформ. Однак, як відомо, у певних позиціях флексії творять слова з новим значенням, виконуючи функцію словотвірних формантів, наприклад: *онук* – *онука*, *вовк* – *вовчий*, *Олександр* – *Олександра*, *бездарний* – *бездара*, *сто* – *сотий* та ін. [3, с.118–119]. Такі похідні фіксуються словниками, вони утворились за допомогою синкретичної морфемі (суфікса-флексії) без порушення норм кодифікованої літературної мови. Виконуючи функцію словотвірного форманта, "флексії є не окремими, ізольованими одна від одної морфемами, а певною сукупністю, системою флексійних морфем, які утворюють парадигму відповідного твірного слова. Одночасно кожна окрема флексія виконує ще й свої граматичні функції" [9, с. 128–129].

Окрему групу дериватів утворюють множинні іменники на зразок *Шевченки*, *Галілеї*, *петлюри*, *півночі* і под., які стали об'єктом нашого дослідження. Такі утворення заслуговують на увагу з кількох причин. По-перше, незважаючи на активне використання в сучасному живому мовленні, публіцистиці, художніх творах, вони є некодифікованими і розглядаються як закономірно утворені нормативні форми лише з погляду функціональної стилістики [5; 8; 10; 11]. На думку дослідників, множинна форма номена (оніма, зокрема), якщо вона не є для нього постійною, здебільшого стає показником його семантизації з певною стилістичною, художньо-естетичною метою [11, с. 13]. Для кодифікованої літературної мови аналогічні утворення є певним "порушенням правил". Із цими лексемами пов'язані "процеси розвитку, удосконалення словотвірної системи, пошуки найраціональніших і нових засобів і способів словотворення, усунення всіляких складностей, неточностей, помилкових форм, заміна застарілих або не прийнятих мовою й мовленням утворень, що обов'язково породжує проблему норми" [2, с. 49]. По-друге, неважко помітити, що аналізовані множинні іменники утворені за допомогою закінчення, а тому закономірно виникає ряд питань: чи виконує це закінчення словотвірну функцію, чи доцільно вбачати флективний спосіб словотворення, чи є підстави розглядати флексацію як різновид суфік-

сації, при якій словотвірне і граматичне значення виражається однією морфемою.

Насамперед розглянемо функціональну реалізацію флексії у різних контекстах. Так, у реченні *Обговорювали перші книжки молодих тоді поетів: Драча, Вінграновського, Євтушенка, Третякова* (М. Сніжко) у словотвірній формі *поет-ів* (поет-и) флексія знаходиться поза межами основи і є засобом вираження синтаксичного зв'язку цього слова з іншими словами (родовий відмінок множини), виконуючи формотвірну функцію. Граматична форма *поети* виражає реальну множинність, перебуваючи в опозиції до форми *поет*. Категорія числа є словозмінною.

У реченні *Давайте нам літературу, давайте Байронів, Шекспірів, Гете!* (М. Коцюбинський) у словах *Байрон-ів* (*Байрон-и*), *Шекспір-ів* (*Шекспір-и*) флексії словотвірні. На базі твірних основ-власних назв вони формують нове значення "поети такого мистецького рівня, як Байрон і Шекспір", а не позначають певну кількість осіб із названими прізвищами. Граматична категорія числа є класифікаційною. Принагідно зауважимо, що у формі *Гете* імпліцитна морфема *-и/-і* може бути виявлена через поєднання в одному ряду з множинними утвореннями, в яких флексія експліцитна. Водночас флексія *-и* виражає синтаксичні зв'язки між словами.

Тут доречно вказати на принципову відмінність словотворення від формотворення: при словотворенні номінація предметів (явищ) відбувається через їх пізнання, сприймання й осмислення, тоді як парадигма словотворення при формотворенні реалізується поза названими операціями.

На нашу думку, із позиції словотвору іменники на зразок *Байрони*, *Шекспіри* належать до одного словотвірного типу, адже утворені за єдиною моделлю і об'єднуються спільністю а) частиномовної належності твірних (іменники), б) форманта і способу творення, в) словотвірного значення, яке випливає із семантичного співвідношення між вихідною і похідною одиницями і може бути сформульоване так: "об'єкт, який має найістотніші ознаки, властивості, що визначають явище, назване твірним словом". Доречно зауважити, що описувані множинні утворення мотивуються не основним значенням власної чи загальної назви, а тими асоціаціями, які вона викликає.

За твірною базою аналізовані множинні деривати можна розподілити на групи.

1. Похідні лексеми, мотивовані власними назвами осіб. Такі форми найчастотніші, наприклад: *Всі Магеллани звіди рушали, туди й повертались завжди* (Б. Олійник). *Вставали Коперники і Джорджоне* (В. Симоненко). *Крізь хмари та вербові крони, Через луки і сіножать Офелії і Дездемони Радіохвилями біжать* (М. Руденко). *У нас Брути і Коклеси! Славні, незабутні!* (Т. Шевченко). *Уста тухольських Мирослав* (С. Крижанівський). *І хай завидують Гомери Теосму епосу життя* (А. Малишко). (...) *небачених і нечуваних <...> Фаб'янів, Мальв* (І. Сенченко); <...> *неспокійних душ Сірків і Богунів* (О. Теліга).

2. Похідні лексеми, мотивовані власними географічними назвами, наприклад: <...> *небачених і нечуваних Вавилонів* (І. Сенченко). *За спільну ціль і спільне поле, за Миргород і Хоролу* (М. Рильський). *Краси твоєї ні за Америки, ні за Австралії я не віддам* (Л. Первомайський). *Ходив він і Ельбрусами, і піками та хребтами гір...* (З газ.); *Землю вкриваємо Чорнобильями* (М. Слабошпицький). <...> *по Туркестанах, і по Прибалтиках* (П. Мовчан).

3. Похідні лексеми, мотивовані власними назвами об'єктів, видань, творів тощо, наприклад: <...> *пишуть не ті Заповіти* (Із газ.). *Прокловнувши Освенцими і Хіросіми* (І. Драч).

4. Похідні лексеми, мотивовані загальними назвами абстрактних понять, які в словниках фіксуються тільки

у формі однини, наприклад: *через туберкульозу й немочі нікуди далі не виїхали на літні заробітки* (Р. Андріяшик). *Є нас і по півднях, і по півночах, і по сходах, і по заходах* (П. Мовчан).

Із формально-граматичного погляду засвідчуємо доволі простий, без будь-яких фонетичних змін та допоміжних афіксів, процес нарощення словотвірного забору, роль якого виконує флексія *-и/-і* та її інваріанти (*Магеллан – Магеллан-и, Ельбрус – Ельбрус-и, туберкульоз – туберкульоз-и*). Для української мови, в якій "словотворення супроводжує нарощування морфем" [6, с. 20], такий шлях творення нового слова є закономірним. В аналізованих дериватах спостерігаємо синкретизм морфеми *-и/-і*, її граматичний формотвірний та словотвірний статус.

У цьому зв'язку зауважимо, що іменники – назви речовин, явищ природи, пір року, станів, у множинних формах яких (*води, ячмені, солі, тумани, весни, страхи*) також з'являються нові значення [6, с. 37], позначають не узагальнену однорідність за якоюсь типовою ознакою, а велику кількість, тривалість, протяжність. Частина власних імен у множині називають угруповання за родинними зв'язками (*У Балашів саме обідали*) (І. Нечуй-Левицький)). Такі форми не розглядаємо.

Із погляду семантики форми множини в опозиційних парах *Коперник – Коперники, Миргород – Миргороди, південь – півдні* і под. не є тотожними відповідниками одиничних корелятивів. Це однослівні номінації сукупності схожих об'єктів, явищ чи осіб, які мають визначальну спільну ознаку (або ознаки). Носієм цієї ознаки (ознак) власної або загальної назви є твірна основа, а виразником порівняльної семантики "ті, що своїми властивостями, діями наслідують назване твірною основою" – синкретична морфема в ролі словотвірного форманта. Множинна форма здебільшого позначає не велику кількість когось (чогось), об'єднаних за спільною ознакою, а саму цю ознаку – властивість або якість [11, с. 13], або ж сукупність ознак, притаманних багатьом об'єктам. Аналізовані похідні, характеризуючи предмети на основі асоціативних зв'язків за подібністю, у контексті виражають вторинні значення узагальнення, набувають конотативних відтінків порівняльності, чого немає у твірних. Тому в похідному слові, незважаючи на перевагу сигніфікативного значення, зберігається денотативний компонент (сема власної або загальної назви одиничної форми). Виразні семантичні "зміщення" у парі "твірне – похідне" дозволяють констатувати появу словотвірних відношень між твірним і похідним. При цьому закінчення *-и/-і* як словотвірний засіб набуває статусу значеннево-оцінного компонента, надає структурі похідної одиниці характеризувального забарвлення.

Деякі з аналізованих форм, мотивованих власними назвами, перейшли в групу загальних іменників, для яких опозиція "однина-множина" є закономірною. Справді, власна назва, позначаючи типовий образ, стає загальновідомою і набуває тенденції переходу в загальну назву. Здебільшого такі оніми перебувають на межі власних / загальних назв, але можуть і повністю переходити в апелятивну лексику, що позначається на графічному оформленні лексем з малої літери. Очевидно, перехід власної назви у загальну спричинений негативною оцінною характеристикою денотата, наприклад: *В епоху п'яних "цезарів" і "брутів"* (В. Лелек). *Отих гітлерів, антонесок <...> Я закував би їх у ланцюги і водив би* (О. Гончар). <...> *і не скорить тебе душителям сибірами і соловками* (В. Стус). Однак більшість таких множинних іменників, у тому числі з негативною конотацією, зберегла написання з великої літери, пор.: <...> *в очах рябіє від Пілатів* (Л. Костенко). А це

ще раз засвідчує словотвірний статус флексії, її вторинну дериваційну функцію. У контексті деривати здатні виражати енантіосемічні зв'язки, будучи носіями як негативних, так і позитивних експресивно-оцінних відтінків у їх експліцитному та імпліцитному виявах.

Аналізовані деривати в контексті органічно творять нові образи, позначаючи переосмислені явища, певним чином акцентують увагу на основних властивостях названого вихідною одиницею об'єкта, можуть уживатися в контексті замість порівняльних синтаксичних конструкцій. Із цього можемо зробити висновок, що флексія **-и/-і** уможлиблює виконання множинними формами ще й таких функцій, як переосмислення, актуалізація і заміщення.

Таким чином, морфема **-и/-і** як компонент аналізованих множинних утворень має синкретичний характер, адже виражає класифікаційне та денотативне, експресивно-стилістичне значення, виконує формотвірну та словотвірну функції, є основним засобом творення експресивно-характеризувальних, узагальнених на основі порівняння номінацій. Досліджувані похідні в сучасних українськомовних писемних джерелах та

усному мовленні досить поширені, оскільки мотивуються широким колом твірних. При цьому чи не найважливішим чинником розуміння, сприймання і закріплення нової лексеми, утвореної за такою моделлю, є соціальна значущість явища, позначуваного твірним словом, усталеність за ним певної ознаки, її оцінка.

1. Гак В.Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка // Проблемы функциональной грамматики. – М., 1985; 2. Горпинич В.О. Семантичні взаємозв'язки мотивованого і мотивуючого в процесі словотворення // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К., 1983; 3. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К., 1999; 4. Загітко А.П. Корелятивність первинних і вторинних функцій морфологічних форм // Семантика і функції граматичних структур. – К., 1991; 5. Ільченко В.І. Експресія імені в засобах масової інформації. – К., 2003; 6. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998; 7. Курилович Е. Заметки о значении слова // Вопросы языкознания. – 1955. – № 3; 8. Мойсієнко А.К. Образний світ онімного слова // Дивослово. – 2006. – № 4; 9. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1984; 10. Петрова Л.Н. Власне ім'я як засіб інтелектуалізації поетичного мовлення (на матеріалі поезії Ліни Костенко): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2003; 11. Хлестун І.В. Власна назва в українській поезії II пол. XX ст. (семантико-функціональний аспект): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006.

Надійшла до редколегії 10.10.07

Л. Непоп-Айдачич, канд. філол. наук

ПОЛЬСЬКИЙ МОВНИЙ ОБРАЗ НЕЗАБУДКИ (КОЛЕКЦІЇ ТА КОМПЛЕКСИ)

Реконструйовано польський мовний образ незабудки за методологією, розробленою Є. Бартмінським для етнолінгвістичного "Словника народних стереотипів і символів" ("Słownik stereotypów i symboli ludowych"). Експлікація будується за фасетами, один з яких: колекції та комплекси, – представлений у цій статті.

The author makes reconstruction of the Polish linguistic image of the forget-me-not flower on the basis of J. Bartminski's methodology, used in the "Dictionary of folk stereotypes and symbols" ("Słownik stereotypów i symboli ludowych"). The explications is made according to facets, one of them - facet collections and complexes – is revealed in the article.

Реконструкція картини світу, закріпленої в мові певного етносу, належить до найважливіших завдань етнолінгвістики – одного з найактуальніших на сьогодні напрямів слов'янського мовознавства. Поняття мовної картини світу ми розуміємо слідом за Є. Бартмінським та Р. Токарським як "певний набір суджень, закріплених більшою чи меншою мірою в мові та вкладених у значення слів або ж імплікованих цими значеннями, який повідомляє про риси і способи існування об'єктів позамовного світу", "втілення комплексу відношень, що містяться в мовному оформленні тексту та виникають зі знань про позамовний світ" [7, с. 72] (тут і далі переклад наш).

На ниві реконструкції польської мовної картини світу зроблено вже досить багато, адже цією проблематикою займаються, крім окремих науковців, представники потужної школи когнітивної етнолінгвістики, заснованої й очолюваної видатним польським ученим Єжи Бартмінським (про етнолінгвістичну школу Є. Бартмінського ми вже писали раніше [1, с. 8–21; 2]). Одним із наймасштабніших проєктів цього наукового колективу є створення "Словника народних стереотипів і символів" [19; 20]. Поки що опубліковано лише дві частини першого тому ("Комос") цього етнолінгвістичного словника [19; 20], а другий том, відповідно до планованої структури видання, буде присвячений рослинам, серед яких будуть представлені також квіти. До розгляду питань, пов'язаних із реконструкцією мовного образу квітів, принагідно зверталися Є. Бартмінський та С. Небжеговська [5, с. 269–275; 6, с. 211–224], А. Вежбіцька [23]. Д. Пекарчик дослідила мовний образ квітів у сучасній польській поезії [15]. Метою нашої розвідки є вивчення мовного образу незабудки на матеріалі лексикографічних, фольклорних, етнографічних даних і реконструкція відповідного фрагменту польської народної мовної картини світу.

Дослідження здійснюється на матеріалі даних, зібраних нами в Етнолінгвістичному архіві Відділу текстології та граматики сучасної польської мови Інституту польської філології Університету Марії Склодовської-Кюрі в Любліні (керівник відділу – Є. Бартмінський). Матеріали зібрано в 2005 р. під час стажування в рамках наукової стипендії, наданої Касою ім. Юзефа Мянговського – Фонду підтримки науки. Для реконструкції мовного образу незабудки ми використовуємо методологію, розроблену Єжи Бартмінським для "Словника народних стереотипів і символів" [19, с. 9–34]. За цією методологією, мовний образ предмета чи явища описується у вигляді статті етнолінгвістичного словника. Кожна стаття складається з кількох елементів: вступу, експлікації та документації [19, с. 16–17]. Експлікаційна частина має фасетну структуру, а документаційна – жанрову. У попередній розвідці нами було представлено вступну та три фасети експлікаційної частини (назва, гіпероніми, гіпоніми) лексикографічної статті про незабудку [3]. У цій праці ми розглядаємо мовний образ незабудки за фасетом "колекції та комплекси". Решта фасетів буде висвітлена в подальших працях. З огляду на необхідність представляти риси польського мовного образу незабудки в циклі статей, документацію ми наводимо в межах експлікаційної частини у вигляді цитат.

Дослідження здійснюється на матеріалі польської мови й присвячене образу незабудки в польській мові та культурі, тому, використовуючи в експлікаційній частині слово *незабудка*, ми маємо на увазі польське суспільне уявлення про об'єкт *niezapominajka*, відтворене нами при аналізі лексикографічних, етнографічних та фольклорних даних.

Об'єднання предметів за спільною рисою називається комплексом [14, с. 288]. Одним із різновидів ком-